

HUBERT MELGES*

HOUSING IN THE POLISH COUNTRYSIDE (ruralist's reflections)

BUDOWNICTWO MIESZKANIOWE NA POLSKIEJ WSI (refleksje ruralisty)

Abstract

This article presents the issue of housing construction in the Polish countryside in a synthetically treated historical aspect (until 1939) and seven phases after 1945 distinguished by the author. The author's observations and assertions are based on knowledge of the subject (and many years of research) in relation to construction in Lesser Poland. The seven parts (sections) cover the critical description of the phenomena connected with rural housing, in particular processes of dispersion (entropy) in the management of rural space and far-reaching aesthetic disorders, both landscape and conceptual-functional (in terms of technical infrastructure and social costs). The article justifies the thesis of a significant and sometimes decisive (often negative) impact of land reform (Decree PCNL 1944), and two great political transformations (1944–1948, i.e. the introduction of real socialism, and return to a market economy and democratic system after 1989) on the construction. The considerations are accompanied by reflections of a general nature by researcher of rural planning and architecture and designer of many architectural objects.

Keywords: architecture, planning, rural planning, rural construction, wood construction, space, region, house, cottage, farm, building materials, agricultural reform, phases, transformation

Streszczenie

Artykuł przybliża problematykę budownictwa mieszkaniowego na polskiej wsi w syntetycznie potraktowanym aspekcie historycznym (do 1939 r.) i w siedmiu wyodrębnionych przez autora fazach po roku 1945. Swoje obserwacje i konstatacje autor opiera na znajomości przedmiotu (i wieloletnich badaniach) w odniesieniu do tego budownictwa na terenie województwa małopolskiego. W siedmiu częściach (podrozdziałach) ujmuje krytyczny opis zjawisk towarzyszących budownictwu wiejskiemu, w szczególności procesy rozproszenia (entropii) w gospodarowaniu przestrzenią wiejską oraz daleko idące zaburzenia estetyczne, krajobrazowe i koncepcyjno-funkcjonalne (w kontekście infrastruktury technicznej i kosztów społecznych). Uzasadnia przy tym tezę o znaczącym, a niekiedy decydującym (i nierzadko negatywnym) wpływie na to budownictwo reformy rolnej (dekret PKWN z 1944 r.) oraz dwóch wielkich transformacji ustrojowych (1944–1948 r., czyli wprowadzenia realnego socjalizmu, oraz po 1989 r. powrotu do gospodarki rynkowej i ustroju demokratycznego). Rozważaniom towarzyszą refleksje natury ogólnej badacza przedmiotu z zakresu planowania i architektury wsi oraz praktyka-projektanta wielu obiektów architektonicznych.

Słowa kluczowe: architektura, planowanie przestrzenne, ruralistyka, budownictwo wiejskie, budownictwo drewniane, przestrzeń, region, dom, chałupa, zagroda, materiały budowlane, reforma rolna, fazy, transformacja

DOI: 10.4467/2353737XCT.15.004.3749

* D.Sc. Ph.D. Arch. Hubert Melges, Division of Rural Architecture and Planning, Institute of City and Regional Planning, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Introduction

The basic condition of human existence is the ability to live and work. Thus, houses (flats, dwellings) are cardinal expressions of human needs. The construction of residential buildings has always been associated with environmental conditions, including topography (terrain) and climate.

Change can act as a challenge and inspiration for development. Similarly, architecture is constantly subjected to these processes of searching and change. Among the factors influencing these changes there are: political, economic, social conditions, and the technological progress associated with the introduction of next generation materials and construction technologies.

Since the seventies, the author of this study has conducted research on the changes in villages in the province of Lesser Poland under the Department of Rural Architecture and Planning at Cracow University of Technology. Architectural and rural inventories conducted with students have allowed for continuing recording and analysing of these changes. Therefore, the views and observations expressed here are based on studies and examples from the areas of the province of Lesser Poland – rural, architectural and photographic inventories, as well as statistical comparisons. The processes in this field, which took place in Lesser Poland, are also characteristic of (common) the whole country.

The author's research interests were focused especially on the transformation of rural home under the influence of two-fold transformations of the political system (capitalism, the war period – real socialism and real socialism – capitalism). Over the past 70 years, since the end of World War II, fundamental transformations have occurred in the field of spatial planning, rural residential and farm architecture as well as land management and broadly understood work. In a word, these were structural changes (not to use the words “revolutionary transformations”) in a variety of areas – including landscape, agriculture, and culture. With the transformation of the capitalist system to a socialist one and the new requirements of the totalitarian state, the earlier rules for the treatment of space, which were the result of centuries of evolution and experience in planning and architecture, changed radically. The priorities of the socialist state changed the direction of socio-economic development and the situation of the rural population in Poland in a definite way.

One of the aims of this publication is to identify, understand and explain the causes and consequences of the changes that occurred in housing construction in the Polish countryside. In order to present the development of traditional and current forms of housing in the countryside, one has to make at least a brief review of the history of development of rural residential, agricultural and public utility buildings together with the principles of architecture and planning in this regard.

2. A brief reference to the past

Houses are always assigned to the land of their residents. Thus, since the very dawn of history, their basic building material was primarily of native origin. In a country as large as Poland there are many regions differentiated by the method of construction of houses, building materials used and their functional adaptation to the needs of residents [1, p. 10]. **Gerard Ciolek** systematized the issues of diversity in a rural construction in Poland,

introducing division into 10 geographical groups [2, p. 144–163] and distinguishing several types of cottages in each group. Similar studies conducted, among others, **Ignacy Tłoczek**, who took the historical criteria for determining **the types of buildings**, including the conditions of their formation, methods of dissemination and mutual inspiration (convergence), and as a result – the creation of architectural-settlement groups characteristic of certain areas.

Until World War I, wood construction with a thousand years of history prevailed in the Polish countryside, and in many cases the effects of the ancient builders can be seen as model solutions even today. Research on rural housing in Poland, including rural inventories, has shown that it was marked with a great potential of human thought. It is reflected in the richness of the original forms, details, colours, constructions and ideas accumulated in these otherwise simple rural buildings. They were characterized by: simple solutions (which was reflected in the pace of constructing houses without the use of specialized equipment); minimum power consumption; the possibility of obtaining a simple fabrication on any building site; ease of transport for the particular elements of the building; uncomplicated maintenance of buildings in the proper state of repair (even for very many years), and finally – an easy way to dispose of depreciated buildings (for example, by treating them as fuel material). To put it simply, those buildings – constructed from “the healthiest” materials – were also healthy, energy-efficient and friendly to the environment.

A characteristic feature of rural buildings were extended **eaves**. They constituted the natural catchers of cumulative heat on a sunny day – it lingered under the canopy, thus creating a “cushion” of heated air. Another characteristic feature is **the arcade**. They occurred in different versions in residential buildings and other types of buildings (for example, in taverns) across the country. Arcades were used in various formats – e.g. corner or peak ones, longitudinal or running around the building. They were used mainly for practical reasons, i.e. for protection against rain and winds (at the entrances to buildings), for protection against water splashing terraces, and for the creation of recreational space and places for various household chores. Apart from this practical function, arcades were deliberately introduced as a compositional and artistic element. This way they increased the aesthetical aspect of buildings, exposing the carving of the facade and improving the proportions of the buildings. They were most often positioned in the sunniest parts, knowingly making use of, among others, the play of light to magnify the artistic effect. For arcades extending far beyond the faces of the walls structural elements were used in a form of supporting columns with braces (usually ornately carved).

The residential and utilitarian functions of the buildings were also subject to evolution. Depending on the region and prosperity of the inhabitants, these functions of individual houses were either very modest or varied (multiplied). Among the various types of houses one can distinguish (as the most important ones) the following types of rural cottages: single-bay, one-and-a-half-bay with centripetal systems or oblong as symmetrical cottages, which evolved into double-bay dwellings and often became shining examples for the construction of manors. When it comes to the proportions of the cottages, they bore such names as narrow-fronted or wide-fronted.

A simple diagram of the premises was most often used in the single-bay cottages – with the hallway in the middle and residential chambers on both sides of exterior walls of the inner court. There were also plans with suite of rooms. Single-bay cottages were – for structural and economic reasons – of small width of about five meters. This was related to the length of

the floor beams, as well as the construction of roof rafters. Such one-bay cottages occurred mainly in the Podhale region, but also in Łękwoszczyzna and in the provinces of Krakow, Rzeszow and Lublin.

The characteristic functional solution of one-and-a-half-bay cottages was to build extensions to the longitudinal walls (mostly on the north side of the one-half building) in a form of single-bay cottages. Compartments of the chamber or an alcove were placed in those extensions. Various functional solutions appeared among wealthy residents, such as four-chamber cottages with alcoves in the middle or on the sides.

It has to be emphasized that those buildings in a natural way fitted different landscapes exceptionally well, not being an aggressive or aesthetically contrary element. Thus, anthropogenic, but also symbiotic rural landscapes, highlighting the presence of man in his natural environment, were formed. The most comprehensive knowledge of the subject can be found in *Polish Ethnographic Atlas* [4]. Various researchers gathered and disseminated valuable research material for the recognition of local archetypes, and also other design and detail elements of wooden buildings in the Polish countryside.

From the seventeenth century to the thirties of the twentieth century specific differences did not occur in rural houses. Apart from the wealth of different design and material solutions, rural buildings were characterized by a general rule on the shapes of roofs, dense bodies of walls and their ratio. One of the main priorities was a focus on thermal insulation. That was provided by, among other things, wooden outer walls (sometimes additionally insulated for the winter) and thatched roofs, which secured against the outflow of warm air from the interior of the cottage even in a harsh climate. Particular attention was paid to locate buildings in relation to the cardinal directions – it was primarily designed to protect against wind and to utilize solar heat. Roofs, gables and eaves were shaped so as to provide the most optimal water and snow drainage.

Rural homes were usually surrounded with green functioning as wind screens, protection against snow blizzards, etc. High trees were decorative features, but also took atmospheric discharges (lightning).

3. Phases of construction situation in the country after 1945

The first post-war period in the rural construction (with reference to the pre-war tradition) covers the years 1945–1949 (the first stage of reconstruction from the devastation of war). At the same time it was the period of the **agrarian reform** with its agrarian and spatial results¹.

The second period is the so called six-year plan (1950–1955). During this time, investments focused primarily on the expansion of heavy industry and a change in the structure of agricultural holdings based on ideological premises – with a preference for the so-called state farms and an attempt to eliminate (gradual and thankfully ultimately ineffective) individual farms for the benefit of collective (cooperative) farms.

Until 1954, a three-tier administrative division was in force in Poland, consisting of the commune, district and province. In 1954, the municipality was abolished in favour of clusters, on the grounds that the new division would facilitate closer contact of the rural

¹ The agrarian reform was implemented by PCNL decree on 6 September 1944.

population with services and administration and speed up the process of collectivization of agricultural economy.

The third period consists of the period of 1956 to 1960. Due to the investment in farms and reduction of compulsory deliveries of agricultural products to the state, there was a significant increase in agricultural production, and hence – increased income of the rural population, which also stimulated investment processes in the villages. As a result of the political changes many production cooperatives were resolved and a gradual return to family farming occurred. It was only a return as far as farm size was concerned, and not in doctrine, as state farms were founded later and their organizational forms – such as associations – lasted until 1989. Thus, the idea of socialized economy was realized until the end of 1989, and the so-called socialized agriculture was funded by the state.

However, at this time, due to lack of proper organization, strategy and architectural and planning preparation, the phenomenon of scattered buildings and the lack of aesthetic and even technical logic (consistency and coherence) occurs in the construction industry, which is reflected by a progressive disorder (chaos, entropy).

The fourth period begins after 1960, with the introduction of the Act on Spatial Planning and Determining the Rural Construction Areas² and Construction Law³. The intention of this legislation was to constrain the negative phenomenon of building scattering and its strategic objective was to control the construction of new buildings. Under this act an obligation was introduced to develop land use plans with an indication of the necessity of concentrating the building and the prevention of illegal construction and suppression of progressive dispersion of rural housing⁴. In the post-war period it was undoubtedly a great achievement, normalizing a certain stage in the history of rural settlement.

The fifth period refers to a period of administrative and economic reform in Poland, which took effect from 1 June 1975. The country's administrative system was changed from the three-tier system mentioned above to a two-tier system (provinces and municipalities), whilst districts were abolished. The weight of the administration and performance of many aspects of executive power was transferred to the municipality. During this time, the so called simplified zoning plans played a shameful role – made, as the name suggests, in a simplified and hurried manner.

The sixth period starts with the introduction of Martial law after December 13, 1981. It was a special time for Polish citizens as far as the social and economic factors are concerned. A radical suppression of investment processes in the villages and the depletion of cultural values and social bonds occurs at that time.

The seventh period – specific changes in the national economy – concerns the period from 1989, i.e. since independence, to the present. Socialized holdings – previously subsidized by the state – have proven to be ineffective, and with the absence of state subsidies, fell into disrepair, so at the end of the year 1997–1998 the majority of state farms ceased to exist⁵.

² An act „O terenach budowlanych na obszarach wsi” of 31 January 1961, Dziennik Ustaw No. 5.

³ Construction Law, Act of 31 January 1961 and: Regulation of the Chairman of K.B.U.A., of 21 July 1961 „W sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budownictwa powszechnego” (Dz. U. No. 38).

⁴ In the studios of spatial planning at the district and provincial level the plans for the provinces, districts, communities and towns were prepared at that time.

⁵ The estates of the PGR were taken over by the Agricultural Property of the State Treasury Agency. Movable property after these holdings have been sold, and fixed assets, including land, are leased or sold.

As a result of such significant transformation and liquidation of rural socialized economy and the re-acquisition of agricultural land (of different sizes – for example, large-scale and minor ones) for individual farming, it is anticipated that the rural settlement will undergo another big change. Various new processes can be seen in this period – both positive and negative – in a comprehensive vision of the problems of the Polish countryside.

Each of the above-mentioned periods had a direct impact on the socio-economic development of the country, and are each characterized by a kind of particular change. It is significant that planning and architecture precisely reflect these changes – the ways of building, the shapes and the technical quality of buildings, building materials used etc.

4. The agrarian reform (PCNL Decree 1944) as an example of a particularly drastic transformation

The agrarian reform introduced after 1945 caused a particular socio-economic upheaval on a national scale. As a result of the reform, estates whose area exceeds 50 hectares were liquidated. Received estates were parcelled into smaller plots ranging in size from 1 to 2 hectares. Thus divided farms were transferred to the smallholders or agricultural workers who did not have their own land. Regardless of the generous idea of enfranchising a particular social group so far devoid of its own means of production, these were primarily political activities aimed at increasing the number of supporters of the new regime recruited from the masses of the existing rural poor. The agrarian reform contributed directly and indirectly to the creation of over 800,000 new rural households and more than 250,000 already existing farms expanded their areas [10, p. 38].

As a result, these parcelled fields also became a new location of human dwellings. These actions led to a seemingly random and chaotic creation of spatial and architectural systems and similar architectural forms (residential, farm, utilities etc.). These constantly multiplying systems survived – with different mutations – until the nineties.

These uncontrolled processes and spatial and architectural effects became a huge social problem. Among the multitude of various issues the most important ones include economic problems related to the financing of technical infrastructure: roads, plumbing, gas, electricity, telecommunications etc. The dispersion of buildings also had organizational and technical results, which were piling up, because different objects were constructed in considerable distances from each other. The agrarian reform has left the negative stigma on planning, being the result of a lack of respect for the land. Land, which one could get for free, was not properly respected and nurtured.

Despite numerous conflicts in space management, there were two major economic systems in Poland until the nineties: the socialized economy (state and cooperative) and individual farms. However, it was the latter that became the main source of supply of the Polish population in agricultural products. For example, in 1961 individual farms covered 86.3% of agricultural land in the country, producing up to 83.3% of nationwide agricultural production [10, p. 136].

5. Rural construction in the years 1945–1990

The Second World War ended the era of capitalism on Polish soil. As a result of the war [14, p. 395–413], there were serious transformations in the social structure of the population. The construction movements were interrupted and the losses in the country were enormous. There was an urgent need to rebuild or reconstruct at least one million farms with houses [9, p. 57]. There were attempts to spontaneously alleviate dramatic deficiencies in all branches of the national economy which were the result of war. But – as usual in such situations – these spontaneous actions were impetuous, with a high degree of randomness, also caused by a reduction in the number of educated professionals. The situation was aggravated by the fact that there was almost total lack of building materials and patterns in the form of projects. Thus, immediately after the war experience of the interwar period in the field of construction was frequently continued.

The pioneering experiment of the post-war period was an attempt to rebuild the destroyed village Piaseczno near Warka. The result of this project was an invitation of a few (13) architects to develop their model of architectural solutions [11, p. 69–80]. The result of this project was to obtain various architectural ideas: “not fettered by traditionalism, but looking, within the limits of the reality, for all available technical means and architectural solutions meeting the needs of public housing...”. This kind of collective response to architectural needs significantly contributed to architectural thought at the time, despite the fact that the majority of these projects were not implemented. Certain improvements appeared after 1956. Due to state policy, the supply and access to basic construction materials increased. People were also able to use loans allocated, among other things, for rural construction.

In 1961, the law regulating the location of rural housing and the implementation of a construction law recommending the use of fire-resistant materials in the construction industry, alongside the simultaneous change in the existing financial policy in terms of lending, again caused a slowdown in the re-initiated construction activity. After 1960, a rapid process of supplanting wood with the fire-resistant building materials follows. Brick (often recycled) is used most frequently. Stone for foundation and ceramic tiles (also often recycled) or concrete tile to cover. These buildings had higher foundation so that the basement could be used for storage rooms or even farming.

Buildings of this period are characterized by rectangular projections, with features very similar to the ones that occur in wooden buildings. General proportions refer to the bodies of the buildings of traditional local architecture. Due to the new bricklaying technologies – which were a novelty for the residents of the village and alien to the traditional method of constructing buildings – the technical quality was not very high. This time is marked by a move away from traditional ways of building and centuries-old architectural style. Another change in the application of building materials also occurred in the sixties of the twentieth century. Brick itself was considered a luxury and was virtually unattainable on the Polish market. This gap was filled with such materials as clinker concrete, hollow brick, concrete brick. Characteristic for the construction of external walls made of clinker concrete was strengthening of the corners of buildings and door and window openings with brick, coming mostly from the demolition of homes destroyed during the war (so-called framing). For roofing, concrete tiles, corrugated and flat asbestos-cement were all used. In the latest generation of buildings – with rooftops similar to these flat styles – the roofs were covered

with tar paper with pitch. The buildings gradually became storied and had a plan based around a simple square and the overall shape alluded to that of a cube.

The characteristic building procedure was “embellishing” of storied buildings with flat roofs with “decorations” in the form of attics. Typically, these were the “stepped” attics of brick upper front walls. The attics in the front parts of residential buildings were to refer to the tympana. Another innovative solution was the introduction of loggias in these buildings, often painted according to individual tastes and preferences or lining them with “mosaics” from broken glass or broken plates, which gave them a peculiarly kitschy expression.

Throughout the post-war period, the largest building boom in Polish villages occurred during 1970–1980. During this period there were dynamic processes of transformation of the Polish countryside. Rural buildings were changing their current size and form. Buildings that were thus far created in a low-level manner and based on a square-shaped plan had been displaced by vertical buildings, often with exaggerated height of four and even five stories. As it turned out, loopholes in the construction law were immediately used in rural construction. Building regulations determined the usable floor area of buildings of up to 110 m² with a floor above 220 cm. Yet, the rooms below 220 cm were not included in the total usable space. This oversight meant that the rural population eagerly exploited loopholes⁶. It became a common practice to build a basement of an internal height of 220 cm, two normative floors (270 cm in height inside) and the fourth one (not exceeding 220 cm). The introduction of a high elbow wall to use roof space also dramatically expanded the height of rural buildings.

When flat roofs covered with tar paper did not turn out to function well in the Polish climate, sloping roofs began to be used. The so called “envelope” roof was widely accepted because the houses were built mostly on a square plan with dimensions of 10 × 10 m. In the late seventies and early eighties, a mass experiment with shapes of roofs, with a variety of weird forms, began. For example, fashionable at the time was the so called “Swedish roof” with an offset undulating ridge [12, p. 99–109]⁷.

The primary material used to cover the roofs was flat or corrugated asbestos cement (a material now known to be highly toxic to health), or occasionally concrete tiles or covering of galvanized steel. Solutions concerning residential functions in these buildings were mostly the same as in municipal “cage-like” buildings – with a staircase providing access for further housing on the upper floors. This way of building for many years successfully worked around the restrictions set by the building authorities. The buildings were built on the basis of available building materials like ceramic brick, gas concrete blocks, sand-lime, silicate blocks and concrete blocks for the foundation. In the absence of fine-sized materials reinforced concrete slabs were poured mostly on construction sites.

In the personal opinion of the author, this period fundamentally and spectacularly changed the image of the former Polish village to a less aesthetically-pleasing one. This, in part, resulted from the selection of construction materials, which unfortunately designers and investors had little influence on. At the time (strong limitations on the range of building materials) building materials were in fact “captured”. Their purchase was often dependent

⁶ Resolution No. 81 of the Council of Ministers of 15 March 1957 on State aid for housing from the own resources of the population. *Monitor Polski* of 25 March 1957 item. 157 Section 2.3.1 effective area of 110 m², paragraph 3.1.1 / 140 m² in the case for a doctor’s office or studio permit.

⁷ The author has been conducting research on shapes and roofing constructions mainly in Lesser Poland.

on the stroke of luck, complicated procedures using “contacts” or even pure accident. Thus, the technical and aesthetic values of these buildings were mediocre. The scale of piling up buildings in the Polish countryside has become alien and negative competitive for cultural landscapes.

The period of martial law in the eighties somewhat slowed the pace of transformation of the countryside, but there were other uncontrollable spatial and architectural processes at the time. The process of changing the existing structure of the population and social relations in rural areas was initiated and it became more and more frequent for the rural population to leave work related with agricultural crops. In rural areas farm buildings were removed and single-family houses were preferred.

However, one has to mention that at the time of martial law and the period immediately after it there was a significant achievement in crystallizing the principles of good rural construction in protected areas and the Jurassic Landscape Parks⁸.

6. Rural construction after 1990

Since 1990, changes that radically depart from previous practice have begun in Poland. Entries for investors and designers in issued Conditions of Construction and Land Development (where zoning plans are not approved yet) clearly define the parameters of buildings, angles and types of roofs, finishing materials and recommended colours. This is certainly a huge achievement in this regard. However, the collision of theory and practice shows some gaps, which undoubtedly will have to be carefully filled to avoid unforeseen situations and earlier precedents.

With today unlimited access to the latest materials and technology in SFH the constant malady of the postwar period has been eliminated. Architectural and construction solutions previously unknown in Poland are becoming increasingly popular after opening of the borders and the increased mobility of people. The first years after 1990 were characterized by enthusiasm manifested also in new ideas in rural construction. Spontaneously people sought to compensate for all the past things which were the reason for all sorts of frustration. However, these first reactions of society often stood in contradiction with the strategic vision of the

⁸ Pioneering projects have been numerous studies and interventions on the initiative of the Board of Jurassic Landscape Parks (ZZJPK) in Krakow, with substantive support from the world of science. Thanks to the efforts of Professor Janusz Bogdanowski, Maria Łuczyńska-Bruzdow, Ph.D. Eng. Arch., Wojciech Kosiński, Ph.D. Eng. Arch. and Zbigniew Myczkowski, Ph.D. Eng. Arch. and many others since 1986 directories (in several volumes) of architectural projects for general use in areas ZJPK were issued. It is estimated that this was the only such development in the country. An achievement without precedent was Decree No. 14/84 of 23 November 1984 by the Director of the Department of Spatial Planning, Urban Planning, Architecture and Construction Supervision of the City of Krakow, Zbigniew Zuziak, Ph.D. Eng. Arch. on guidelines for the development of architectural form of new objects of individual single-family housing and farm buildings in the province of Krakow. The regulation marked the beginning of a new process in rural construction in the province. A great achievement for landscapes with unique natural beauty was the introduction of the designers recommending creative references to the native forms. A mandatory requirement was to design buildings with roofs in the appropriate shapes and proportions. The rules for determining the maximum amount of objects, their proportions, the use of materials (e.g. native: stone, wood etc.) were introduced.

common good, which is to protect the land, the natural environment and comprehensively understood spatial order.

In the absence of zoning plans Conditions of Construction and Land Development were used primarily for many years. This method of issuing construction permits on demand was not very precise. As a result, dispersion of buildings progressed, causing huge additional costs of technical infrastructure.

Generally one can notice that in many currently approved land management plans, in an unjustified manner, too much space for new development in relation to the number of inhabitants for specific locations was reserved. Such a situation would be conducive to progressive dispersal of buildings with economic consequences, associated with securing technical infrastructure. Mainly for aesthetic reasons, building height measured from the ground to the ridge of the building in single-family houses has been determined. Also, angles of roofs, the types of finishing materials and colours for groups of buildings etc., have been determined. In spite of these treatments, in practice, there are already various kinds of precedents. In order to illustrate this issue, a plan from the municipality of Krościenko was randomly chosen⁹. For example, you can build objects adjacent to each other, but each with a different inclination of the roof. If additionally one will introduce multi-hipped roofs together with gable roofs, then you can imagine a large number of contradictory sets, consequently leading to disharmony. This disharmony may be further heightened by different colours of the walls, finishing materials used, types of roofing materials etc.¹⁰ Such arrangement of buildings, unfortunately, often occur in practice.

7. Conclusions

The issues concerning rural construction selected here from the period of the last seventy years show that planning and architecture leave strong and durable marks in a space and environment for decades. Undoubtedly, a tendency for spontaneity and randomness in residential rural construction has shown. Also, a rapid shift from the local tradition (and not only) in favour of specific at certain times eclectic lack of taste and cosmopolitan of architectural forms. As the cause the author suggests, first of all, ideological and political factors (beliefs, presumptions, doctrine), objective political transformations, then the errors of omissions, lack of professionalism, carelessness of decision-makers and system and juridical errors. The most important effect of negative phenomena is the spatial disorder in the Polish countryside (entropy), entailing different and high costs of infrastructure – both technical and cultural activities. In the nature of things, they will last for a long time both in time and in space, becoming the objective obstacle for the development. This situation leads to important questions about the country's development strategy and its spatial conditions,

⁹ Recording Resolution No. XXXVII/269/10 by Municipal Council of Krościenko nad Dunajcem. Step 2 of the Act states, inter alia: "dachy budynków jako dwuspadowe, symetryczne, o kącie nachylenia 35° do 45° stałym na całej długości połączy z dopuszczeniem dachów wielospadowych".

¹⁰ Juliusz Żurawski warned against such situations in the book *O budowie formy architektonicznej*, Arkady, Warszawa 1962, p. 17. He wrote, among others: "If we play a tune so that we magnify the gap between the tones a hundredfold or strike the piano keys according to the notes in hourly intervals, despite the excellent knowledge of the melody and the best effort we will not be able to connect the torn sounds into a whole (...)".

about the condition of spatial planning and decision making – as a tool in the hands of the authorities, not only local but also state ones.

The situation may be improved, it seems, only by a holistic paradigm of thinking about architecture and urban planning – with interdisciplinary treatment of these problems. Above all, however, it must be accompanied by wise political conscious implementation of the relevant laws and training of highly qualified human personnel carrying out planning and architectural work and making political, economic and social decisions in this respect.

1. Wstęp

Podstawowym warunkiem egzystencji człowieka jest możliwość zamieszkania i pracy. Domy (mieszkania, siedliska) są więc wyznacznikami kardynalnej ludzkiej potrzeby. Budownictwo domów mieszkalnych zawsze związane było z warunkami przyrodniczymi, czyli m.in. z topografią (terenem) i klimatem.

Zmiany są przeważnie wyzwaniem i inspiracją dla rozwoju. Podobnie jest z architekturą, która stale poddawana jest procesom poszukiwań i przemian. Wśród czynników wpływających na te przemiany są m.in.: warunki polityczne, ekonomiczne i społeczne oraz postęp techniczny związany z wprowadzaniem nowych generacji materiałów i technologii budowlanych.

Od lat siedemdziesiątych XX w. autor tego opracowania prowadził studia nad tymi przemianami we wsiach województwa małopolskiego w ramach prac Instytutu Architektury i Planowania Wsi PK. Prowadzone ze studentami architektury inwentaryzacje ruralistyczno-architektoniczne pozwalały na stałą rejestrację i analizę tych przemian. Dlatego wyrażane tu poglądy i obserwacje oparte są na badaniach i przykładach z terenów województwa małopolskiego – dokonywanych tu (w miarę możliwości kompleksowych) inwentaryzacjach ruralistycznych, architektonicznych i fotograficznych, jak też porównaniach statystycznych. Procesy w tej dziedzinie, jakie zachodziły w Małopolsce, są ponadto charakterystyczne (niejako typowe) i powtarzają się również w całym kraju.

Zainteresowania badawcze autora ukierunkowane były szczególnie na przemiany domu wiejskiego pod wpływem dwukrotnych transformacji ustrojowych (kapitalizm, sytuacja wojenna – realny socjalizm i realny socjalizm – kapitalizm). W ciągu ostatnich 70 lat od zakończenia II wojny światowej dokonały się bowiem zasadnicze przekształcenia w zakresie planowania przestrzennego, wiejskiej architektury mieszkaniowej i zagrodowej oraz użyteczności publicznej, jak też sposobów gospodarowania ziemią i szeroko rozumianej pracy. Jednym słowem były to przemiany strukturalne (żeby nie powiedzieć „przemiany rewolucyjne”) w sferze wszelkich wartości – w tym krajobrazowych, rolniczych, kulturowych itd. W związku ze zmianą ustroju kapitalistycznego na socjalistyczny (realnego socjalizmu) i z narzuconymi wymogami państwa totalitarnego – wcześniejsze zasady traktowania przestrzeni, będące efektem ewolucji i wielowiekowych doświadczeń planistyczno-architektonicznych, uległy radykalnym zmianom. Priorytety państwa socjalistycznego zdecydowanie zmieniły kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego i sytuację ludności wiejskiej w Polsce.

Jednym z zadań tej publikacji jest wskazanie, zrozumienie i wyjaśnienie przyczyn i skutków zwłaszcza tych przemian, które zachodziły w budownictwie mieszkaniowym na polskiej wsi. W celu przedstawienia rozwoju form tradycyjnego i obecnego budownictwa mieszkaniowego na wsi trzeba dokonać choćby krótkiego przeglądu historii kształtowania się na terenach wiejskich zabudowy mieszkaniowej, rolniczej i użyteczności publicznej oraz zasad architektoniczno-planistycznych w tym zakresie.

2. Krótkie nawiązanie do przeszłości

Domy zawsze przypisane są do ziemi ich mieszkańców. Toteż od zarania dziejów podstawowym ich budulcem były przede wszystkim materiały budowlane pochodzenia rodzimego. W kraju tak dużym jak Polska występują więc liczne regiony różnicowane przez metody wznoszenia domów, stosowane materiały budowlane oraz ich funkcjonalne przystosowywanie do potrzeb mieszkańców [1, s. 10]. W Polsce zagadnienia odrębności w budownictwie wiejskim usystematyzował **Gerard Ciolek**, wprowadzając podział na 10 grup geograficznych [2, s. 144–163] i wyróżniając w każdej grupie kilka typów chałup (wyróżnione zostały następujące grupy etnograficzne: bałtycka, Pojezierza Zachodniego, Pojezierza Wschodniego, niżowa zachodnia, niżowa środkowa, niżowa wschodnia oraz wyżynna zachodnia, wyżynna środkowa i grupa góralska). Podobne badania przeprowadzał m.in. **Ignacy Tłoczek** [3, s. 3–5], który przyjmował kryteria historyczne do określania **typów budynków**, w tym warunki ich tworzenia się, sposoby rozpowszechniania i wzajemnego wzorowania się na sobie (konwergencja), a w efekcie – tworzenia zespołów osadniczo-architektonicznych charakterystycznych dla określonych terenów.

Do I wojny światowej na polskiej wsi przeważało budownictwo drewniane o tysiącletniej historii, a efekty pracy dawnych budowniczych w wielu wypadkach nawet dzisiaj mogłyby być rozwiązaniami modelowymi. Badania nad budownictwem wiejskim, w tym inwentaryzacje ruralistyczne, pokazały, jak wielkim potencjałem odznaczało się ono w Polsce. Wyrażał się on w bogactwie oryginalnych form, detali, kolorystyki, konstrukcji i pomysłów skumulowanych w tych skądinąd prostych budowlach wiejskich. Odznaczały się one: prostotą rozwiązań (co przejawiało się w szybkości budowania domów bez użycia specjalistycznego sprzętu); minimalnym zużyciem energii; możliwością uzyskiwania prostej prefabrykacji na dowolnym placu budowy; łatwością transportu elementów dla wykonywanego budynku; nieskomplikowanym utrzymywaniem budowli we właściwym stanie technicznym (nawet przez bardzo wiele lat) i w końcu – łatwym sposobem utylizacji budynków zdekapitalizowanych (np. przez potraktowanie ich jako materiału opałowego). W ogromnym uproszczeniu można też powiedzieć, że budynki te – wykonane z „najzdrowszych” (skrót myślowy) materiałów – również były zdrowe, a przy tym energooszczędne i przyjazne dla środowiska przyrodniczego.

Charakterystycznym elementem budynków wiejskich były wysunięte **okapy**. Stanowiły one naturalne łapacze ciepła kumulowanego podczas słonecznego dnia – zatrzymywało się ono pod okapem, tworząc tym samym „poduszki” podgrzanego powietrza. Charakterystycznymi rozwiązaniami były też **podcienia**. W różnych odmianach występowały one w budynkach mieszkalnych i nie tylko (np. w karczmach) w całej Polsce. Mamy zatem podcienia w różnych wersjach, np.: narożnych, szczytowych, podłużnych i obiegowych (wokół budynku). Stosowano je przede wszystkim ze względów praktycznych, czyli do osłony przed

deszczami i wiatrami (w tym wejść do budynków), do ochrony przed zalewaniem wodą przestrzemi przedproży, w celu tworzenia przestrzeni wypoczynkowych oraz miejsc do różnych prac domowych. Natomiast oprócz funkcji czysto praktycznych podcienia stanowiły świadomie wprowadzany element kompozycyjny i plastyczny. Podnosiły w ten sposób walory estetyczne budynków, eksponując „rozrzeźbienia” elewacji, i poprawiały proporcje budynków. Przeważnie sytuowano je w częściach nasłonecznionych, świadomie wykorzystując m.in. grę światła dla spotęgowania efektu plastycznego. Do podcieni wysuniętych daleko poza lica ścian stosowano elementy konstrukcyjne w formie podparć za pomocą słupów z zastrzałami i mieczami (często ozdobnie rzeźbionymi).

Ewolucji podlegały funkcje mieszkalne i użytkowe budynków. W zależności od regionu i zamożności mieszkańców te funkcje poszczególnych domów były albo bardzo skromne, albo zróżnicowane (zwielokrotnione). Wśród rozmaitych rodzajów domów wyróżnia się (jako najważniejsze) następujące typy chałup wiejskich: jednoraktowe, półtoraktowe, o układach dośrodkowych lub podłużnych jako chałupy symetryczne, które przekształciły się w dwuraktowe i często stawały się modelowymi dla budownictwa dworowego. Jeśli idzie o proporcje chałup, nosiły one takie nazwy, jak np. wąskofrontowe lub szerokofrontowe.

W chałupach jednoraktowych najczęściej stosowano prosty schemat pomieszczeń – z sienią pośrodku i izbami mieszkalnymi po obu stronach ścian zewnętrznych sieni wewnętrznej. Bywały też rozwiązania rzutów w układach amfiladowych. Chałupy jednoraktowe miały – ze względów konstrukcyjnych i ekonomicznych – niewielką szerokość około pięciu metrów. Związane to było z długością belek stropowych, jak też konstrukcją więźb dachowych. Chałupy jednoraktowe występowały głównie na Podhalu, ale też na Łęko-wszczyźnie, w województwach krakowskim, rzeszowskim i lubelskim.

Natomiast charakterystycznym rozwiązaniem funkcjonalnym chałup półtoraktowych było dobudowywanie do ścian podłużnych (przeważnie od strony północnej półtraktu budynku) chałupy jednoraktowej. W dobudówkach tych umieszczano pomieszczenia komory lub alkierza. U bogatych gospodarzy pojawiały się różne rozwiązania funkcjonalne, np. z rzutami chałup czteromieszkaniowych z alkierzami w środku lub po bokach.

Szczególnie trzeba podkreślić fakt, że te budynki w naturalny sposób najczęściej bardzo dobrze komponowały się z różnymi krajobrazami, nie będąc w stosunku do nich akcentem agresywnym czy estetycznie sprzecznym. W ten sposób w zespołach krajobrazowych tworzyły się swoiste – antropogeniczne, ale i symbiotyczne – krajobrazy wiejskie zaznaczające obecność człowieka w jego przyrodniczym środowisku. Najbardziej wyczerpującą wiedzę na ten temat przedstawia *Polski Atlas Etnograficzny* [4]. Cenny materiał badawczy do rozpoznawania lokalnych archetypów oraz innych elementów konstrukcji i detali budownictwa drewnianego na polskiej wsi zgromadzili i upowszechnili różni badacze¹.

Od XVII wieku do lat trzydziestych XX wieku we wznoszonych na wsi domach nie zachodziły szczególne różnice. Budynki wiejskie oprócz bogactwa różnych rozwiązań kon-

¹ Wśród licznych opracowań dotyczących problematyki budownictwa wiejskiego wymienić można czołowych jej badaczy, takich jak: Marian Pokropek (*Budownictwo ludowe w Polsce*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976); Ignacy Tłoczek (*Dom mieszkalny na polskiej wsi*, PAN, Warszawa 1985); Roman Reinfuss (*Orawski dom z wyżką*, „Polska Sztuka Ludowa”, Kraków 1950, s. 36–55); Władysław Matlakowski (*Budownictwo ludowe na Podhalu*, Nakładem Wydziału Wydawniczego Stowarzyszenia Bratniej Pomocy Studentów Wydziału Politechniki A.G. w Krakowie, Kraków 1948); Mieczysław Chowaniec (*Zarys rozwoju budownictwa zagrodowego w Polsce*, Politechnika Krakowska, Zeszyt Naukowy nr 8, Kraków 1967).

strukcyjnych i materiałowych cechowała generalna zasada dotycząca kształtów dachów, zwartych brył ścian i ich wspólnych proporcji. Jednym z podstawowych priorytetów była dbałość o izolację cieplną, którą zapewniały m.in. drewniane ściany zewnętrzne (czasami na okres zimy „ogacane”) oraz dachy kryte strzechą, które świetnie zabezpieczały przed wpływem ciepłego powietrza z wnętrz chałup, uwzględniając uciążliwość naszego klimatu. Szczególną uwagę zwracano na sytuowanie budynków w stosunku do stron świata – głównie z myślą o zabezpieczeniu przed wiatrami i o wykorzystaniu ciepła słonecznego. Dachy, szczyty i okapy kształtowano tak, aby zapewnić najbardziej optymalne odprowadzenie wody i śniegu.

Domy wiejskie zazwyczaj budowano w otoczeniu zieleni stanowiącej ekrany wietrzne, ochronę przed zamieciaми śnieżnymi itp. Drzewa wysokie spełniały względem tych budynków funkcję również ozdobną, ale też przejmowały wyładowania atmosferyczne (pioruny).

3. Fazy sytuacji budownictwa na wsi po roku 1945

Pierwszy po wojnie **okres** w budownictwie wiejskim (z nawiązywaniem do tradycji przedwojennych) to lata 1945–1949 (pierwszy etap odbudowy ze zniszczeń wojennych). Zarazem był to okres wprowadzania **reformy rolnej** z jej skutkami agrarnymi i przestrzennymi².

Drugi okres to lata planu sześcioletniego (1950–1955). W tym czasie inwestycje koncentrowano przede wszystkim na rozbudowie przemysłu ciężkiego oraz na wynikającej z przesłanek ideologicznych zmianie struktury gospodarstw wiejskich – poprzez udzielanie preferencji dla tzw. państwowych gospodarstw rolnych (PGR), a równocześnie przez próbę (stopniową i na szczęście w efekcie końcowym nieskuteczną) likwidacji indywidualnych gospodarstw chłopskich na rzecz gospodarstw zespołowych (spółdzielczych, tzw. spółdzielnie produkcyjne).

Do roku 1954 w Polsce obowiązywał trójstopniowy podział administracyjny: gmina, powiat, województwo. W 1954 roku zlikwidowano gminy na rzecz gromad, uzasadniając to tym, że nowy podział przybliży i ułatwi kontakt ludności wiejskiej z usługami i administracją, a głównie – przyspieszy proces uspołdzielczenia gospodarki rolnej.

Trzeci okres to czas po roku 1956, kiedy to dzięki różnym preferencjom inwestycyjnym dla gospodarstw rolnych oraz poprzez zmniejszenie obowiązkowych dostaw płodów rolnych na rzecz państwa nastąpił znaczny wzrost produkcji rolniczej, a co za tym idzie – zwiększyły się dochody ludności wiejskiej, co również pobudziło procesy inwestycyjne na wsiach. W wyniku przemian politycznych nastąpił proces rozwiązywania wielu spółdzielni produkcyjnych i stopniowego powrotu do rodzinnej gospodarki rolnej. Był to powrót faktyczny co do rozmiarów, ale nie doktrynalny, bo spółdzielnie produkcyjne i PGR zakładano też później, a ich formy organizacyjne w postaci różnych „czap” administracyjnych – np. zrzeszeń – trwały aż do roku 1989. Tak więc idea gospodarki uspołecznionej była realizowana do końca 1989 r., a tzw. rolnictwo uspołecznione było finansowane przez państwo.

Jednak w tym czasie, m.in. z powodu braku właściwej strategii oraz przygotowania planistyczno-architektonicznego, na wsi małopolskiej i polskiej zachodzi zjawisko rozpraszania

² Reforma rolna wdrażana była na mocy dekretu PKWN z dnia 6 IX 1944 r.

nia zabudowy oraz braku estetycznej, a nawet technicznej logiki (konsekwencji i spójności) w budownictwie, co wyraża się postępującym nieładem (chaosem, entropią).

Czwarty okres zaczyna się po roku 1960, kiedy to wprowadzono „Ustawę o Planowaniu Przestrzennym i Wyznaczaniu Terenów Budowlanych na Wsi” (potocznie tzw. WTB, 1961 r.³) oraz Prawo Budowlane⁴. W zamierzeniu tego aktu prawnego leżało zahamowanie procesu rozpraszania budownictwa, a jego celem strategicznym było wprowadzenie kontroli co do wznoszenia nowych budynków mieszkalnych. W ramach tego aktu prawnego wprowadzano obowiązek opracowywania planów zagospodarowania przestrzennego ze wskazaniem na konieczność koncentrowania zabudowy i przeciwdziałania samowoli budowlanej oraz zahamowania postępującego rozproszenia zabudowy wiejskiej⁵. W okresie powojennym było to niewątpliwie duże osiągnięcie, normalizujące pewien etap w historii osadnictwa wiejskiego.

Piąty okres przypada na reformę administracyjną i gospodarczą kraju, która zaczęła obowiązywać od 1 VI 1975 r. Został wówczas zmieniony system administracyjny kraju z trzystopniowego na dwustopniowy (województwa i gminy). Likwidacji uległy powiaty. Ciężar administrowania i wykonywania wielu aspektów władzy wykonawczej przerzucono na gminy. W tym czasie niechlubną dla wsi rolę odegrały tzw. uproszczone plany zagospodarowania przestrzennego – robione, jak sama nazwa wskazuje, w sposób uproszczony i w pośpiechu.

Szósty okres przypada na stan wojenny po 13 grudnia 1981 r. Jest to czas szczególnie zarówno dla ludności, jak i pod względem przemian społecznych i gospodarczych. Następuje w tym czasie radykalne zahamowanie procesów inwestycyjnych na wsiach oraz zubożenie wartości kulturowych i więzi społecznych.

Siódmy okres – szczególnych przemian w całej gospodarce narodowej – trwa od roku 1989, czyli od odzyskania niepodległości, do chwili obecnej. Gospodarstwa uspołecznione – dotychczas dotowane przez państwo – okazały się nieefektywne, a w wyniku braku dotacji państwowych popadały w ruinę, toteż w końcu lat 1997–1998 większość PGR-ów przestała istnieć⁶. W wyniku tak znaczących przemian i likwidacji wiejskiej gospodarki uspołecznionej oraz ponownego przejmowania użytków rolnych (różnych wielkości – np. wielkoobszarowych i małoobszarowych) przez gospodarkę indywidualną przewiduje się, że osadnictwo wiejskie ulegnie kolejnym dużym zmianom. Dostrzega się w tym okresie różne nowe procesy – zarówno bardzo pozytywne, jak i, niestety, negatywne – w kompleksowym widzeniu problemów polskiej wsi.

Każdy z wyżej wymienionych okresów miał bezpośredni wpływ na efekty rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, a nacechowany był swoistą inercją. Znamienne jest to, że właśnie planowanie i architektura bardzo precyzyjnie odzwierciedlają te zmiany – przez sposoby budowania, kształty i jakość techniczną budynków, stosowane materiały budowlane itp.

³ Ustawa „O terenach budowlanych na obszarach wsi” z dnia 31 I 1961 r., Dz. U. Nr 5.

⁴ Prawo budowlane, Ustawa z dnia 31 I 1961 r. oraz: Rozporządzenie Przewodniczącego K.B.U.A., z dnia 21 VII 1961 r. „W sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budownictwa powszechnego” (Dz. U. Nr 38).

⁵ W pracowniach planowania przestrzennego szczebla powiatowego i wojewódzkiego sporządzano wówczas plany dla województw, powiatów, gromad i miejscowości.

⁶ Majątki po PGR-ach przejęła Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa. Majątek ruchomy po tych gospodarstwach został sprzedany, a majątek trwały, w tym ziemia, są dzierżawione lub sprzedawane.

4. Reforma rolna (dekret PKWN z 1944 r.) jako przykład transformacji szczególnie drastycznej

Szczególnego przewrotu społeczno-gospodarczego na skalę ogólnopolską dokonała reforma rolna wprowadzona po 1945 r. W jej efekcie likwidowano majątki ziemskie, których obszar przekraczał 50 hektarów. Odebrane majątki parcelowano na drobne działki o wielkości od 1 do 2 hektarów. Rozparcelowywane w ten sposób gospodarstwa były przekazywane małorolnym chłopom lub pracownikom rolnym, którzy nie mieli własnej ziemi. Niezależnie od słusznej idei uwłaszczenia określonej grupy społecznej dotąd pozbawionej własnych środków produkcji były to jednak przede wszystkim działania o wymiarze politycznym, mające na celu powiększenie liczby zwolenników nowego ustroju rekrutowanych z mas dotychczasowej biedoty wiejskiej. Reforma rolna przyczyniła się pośrednio i bezpośrednio do powstania ponad 800 tysięcy nowych gospodarstw wiejskich, a ponad 250 tysięcy już istniejących gospodarstw powiększyło swoje arealy [10, s. 38].

W efekcie rozparcelowane pola pofołwarskie stały się terenami nowych lokalizacji ludzkich siedlisk. Działania te najczęściej prowadziły do przypadkowych i chaotycznych układów przestrzenno-architektonicznych oraz podobnych form architektonicznych budowli wiejskich (mieszkańowo-zagrodowych, użyteczności publicznej itd.). Te stale mnożące się układy przetrwały – z różnymi mutacjami zabudowy – aż do lat dziewięćdziesiątych.

Jak potwierdziła praktyka, te niekontrolowane procesy i efekty przestrzenno-architektoniczne stały się ogromnym problemem społecznym. Wśród mnogości różnorodnych problemów do najważniejszych zaliczyć trzeba problemy ekonomiczne związane z finansowaniem infrastruktury technicznej: dróg, instalacji wodno-kanalizacyjnej, gazowej, elektrycznej, telekomunikacyjnej itp. Rozproszenie zabudowy pociągało też skutki organizacyjne i techniczne, które w związku z tym się piętrzyły, ponieważ różne obiekty powstawały nieraz w sporych odległościach od siebie. Reforma rolna pozostawiła na planowaniu przestrzennym negatywne piętno, będące efektem braku szacunku dla ziemi. Ziemia, którą można było dostać za darmo, niestety nie przez wszystkich była właściwie szanowana i pielęgnowana.

Pomimo rozlicznych kolizji związanych z gospodarowaniem przestrzenią mieliśmy w Polsce aż do lat 90. XX w. do czynienia z dwoma głównymi systemami gospodarczymi: gospodarki uspołecznionej (państwowej i spółdzielczej) oraz indywidualnymi gospodarstwami chłopskimi. Jednak to te ostatnie stały się głównym źródłem zaopatrzenia ludności Polski w produkty rolne. Na przykład w 1961 r. gospodarstwa indywidualne obejmowały 86,3% powierzchni użytków rolnych w kraju, wytwarzając aż 83,3% globalnej produkcji rolniczej [10, s. 136].

5. Budownictwo wiejskie w latach 1945–1990

Druga wojna światowa zakończyła okres kapitalizmu na ziemiach polskich. Na skutek działań wojennych [14, s. 395–413] w poważnym stopniu uległa przeobrażeniu struktura społeczna ludności. Przerwany został ruch budowlany. Straty w skali kraju były ogromne. Zaistniała pilna potrzeba odbudowy, względnie przebudowy co najmniej miliona zagród wraz z domami [9, s. 57]. Dramatyczne braki we wszystkich gałęziach gospodarki narodowej, które były skutkiem wojny, próbowano spontanicznie niwelować. Jednak – jak w takich

sytuacjach najczęściej bywa – te spontaniczne działania były zarazem żywiołowe, z dużą dozą przypadkowości, powodowanej również totalnym ubytkiem wykształconych specjalistów. Sytuację pogarszał niemal całkowity brak materiałów budowlanych oraz wzorców w postaci projektów. Bezpośrednio po wojnie najczęściej kontynuowano więc w dziedzinie budownictwa doświadczenia z okresu międzywojennego.

Pionierskim eksperymentem okresu powojennego była próba modelowej odbudowy zniszczonej wsi Piaseczno koło Warki. Efektem tego przedsięwzięcia było zaproszenie kilkunastu (13) architektów w celu opracowania przez nich modelowych rozwiązań architektonicznych [11, s. 69–80]. Efektem tego przedsięwzięcia było pozyskanie różnych pomysłów architektonicznych: „nie skrupowanych tradycjonalizmem, lecz poszukujących w granicach realności wszelkich dostępnych środków technicznych i rozwiązań architektonicznych wychodzących naprzeciw potrzebom powszechnego budownictwa”. Ta niejako zbiorowa odpowiedź na potrzeby architektoniczne wniosła bardzo wiele do myśli architektonicznej w tamtym czasie, mimo że większość tych projektów nie była realizowana. Pewna poprawa nastąpiła po roku 1956. Poprzez politykę państwa poprawiło się zaopatrzenie i dostęp do podstawowych materiałów budowlanych, jak też umożliwiono ludności korzystanie z kredytów przeznaczonych m.in. na budownictwo wiejskie.

W roku 1961 ustawa regulująca lokalizację zabudowy wiejskiej oraz wprowadzone przepisy prawa budowlanego zalecające stosowanie w budownictwie materiałów ognioodpornych, a równocześnie zmiana dotychczasowej polityki finansowej w kwestii kredytowania ponownie spowodowały wyhamowanie zainicjowanego ruchu budowlanego. Po roku 1960 następuje też szybki proces wypierania drewna na rzecz ognioodpornych materiałów budowlanych. Najczęściej używane są cegła (często z odzysku), kamień na podmurówkę, a na pokrycie dachówka ceramiczna (z odzysku) lub dachówka betonowa. W budynkach tych stosuje się wyższe podmurówki w związku z wykorzystywaniem przyziemia na pomieszczenia gospodarcze, a nawet rolnicze.

Budynki z tego okresu charakteryzują się rzutami prostokątnymi, o funkcjach bardzo zbliżonych do rzutów, które występowały w budynkach drewnianych. Ogólne proporcje nawiązują do brył tradycyjnej architektury lokalnej. W związku z nowymi technologiami murowania, które stanowiły novum dla mieszkańców wsi, oraz ze względu na najczęściej rodzinny sposób wznoszenia tych budynków – ich jakość techniczna nie stała na wysokim poziomie. W tym czasie zaznacza się całkowite zrywanie z dotychczasowym sposobem budowania i z wielowiekową tradycją. Następuje też w latach 60. XX w. kolejny zwrot w stosowaniu materiałów budowlanych. Cegła należała do luksusu i była praktycznie nieosiągalna na polskim rynku. Lukę tę wypełniano, stosując takie materiały jak żużłobeton (w mowie potocznej tzw. haś), pustaki betonowe lub cegłę betonową. Charakterystyczne przy konstrukcji ścian zewnętrznych wykonywanych z żużłobetonów było wzmacnianie naroży budynków oraz otworów drzwiowych i okiennych cegłą, najczęściej z rozbiórki domów zniszczonych podczas wojny (w mowie potocznej nazywanej tzw. ramowaniem). Na pokrycie dachowe używano dachówki betonowej, eternitu falistego i płaskiego. W budynkach najnowszej generacji – z dachami zbliżonymi do płaskich – dachy kryto papą na lepiku. Budynki stopniowo stały się piętrowe, o rzutach zbliżonych do kwadratu, a ich ogólny kształt nawiązywał do sześcianów.

Charakterystycznym zabiegiem budowlanym było „upiększanie” budynków piętrowych z płaskimi dachami „dekoracjami” w postaci attyk. Zazwyczaj były to attyki typu „schodkowego”, murowane na ścianach frontowych (szczytowych), połączonych uskokami ścian

bocznych ze spadkami dachów. Attyki w częściach frontowych budynków mieszkalnych miały nawiązywać do tympanonów. Rozwiązaniem zdecydowanie nowatorskim było wprowadzenie do tych budynków loggii, często malowanych według indywidualnych gustów i upodobań albo np. wykładanych „mozaiką” z tłuczonego szkła lub rozbitych talerzy, co nadawało im osobliwie kiczowatego wyrazu.

W całym okresie powojennym największy boom budowlany na polskich wsiach przyniosły lata 1970–1980. W tym okresie nastąpiły dynamiczne procesy przekształcania się polskich wsi. Zabudowa wiejska zmienia swoje dotychczasowe gabaryty i formy. Budynki dotychczas zbliżone do horyzontalnych, na rzutach zbliżonych do kwadratów, są wypierane przez budynki wertykalne, często o przesadnej wysokości czterech, a nawet pięciu kondygnacji. Jak się okazało, luki w prawie budowlanym zostały natychmiast wykorzystane w budownictwie wiejskim. Przepisy budowlane określały powierzchnię użytkową budynków na 110 m² przy kondygnacji powyżej 220 cm. Natomiast pomieszczeń poniżej 220 cm nie wliczono do ogólnej powierzchni użytkowej. To niedopatrzenie spowodowało, że ludność wiejska skwapliwie wykorzystwała luki prawne⁷. Powszechną praktyką stało się więc budowanie wysokiego przyziemia o wysokości wewnętrznej 220 cm, dwóch kondygnacji normatywnych o wysokości 270 cm wewnątrz i czwartej nieprzekraczającej 220 cm. Wprowadzenie wysokiej ścianki kolankowej w celu wykorzystania przestrzeni dachowej dodatkowo drastycznie powiększało wysokości budynków wiejskich.

Kiedy płaskie dachy przy stosowaniu papy jako pokrycia nie sprawdzały się w warunkach polskiego klimatu, zaczęto przykrywać te budynki dachami spadzistymi. Powszechnie zaakceptowany został dach tzw. kopertowy, a to z tego powodu, że domy budowano najczęściej na rzucie kwadratowym o wymiarach 10 × 10 m. W końcu lat 70. i w początkach lat 80. XX w. zaczęto masowo eksperymentować z kształtami dachów, stosując różne dziwolągi. Na przykład modny był w tym czasie „dach szwedzki” z przesuniętymi połaciami w kalenicy [12, s. 99–109]⁸.

Podstawowym materiałem stosowanym na pokrycie dachów był eternit płaski lub falisty (materiał wysoce toksyczny dla zdrowia), a sporadycznie dachówka betonowa lub pokrycia z blach ocynkowanych. Rozwiązania funkcji mieszkalnych w tych budynkach przeważnie były analogiczne jak w budynkach miejskich typu „klatkowego” – z klatką schodową zapewniającą dojścia do kolejnych mieszkań na piętrach. Ten sposób budowania przez wiele lat skutecznie wymykał się z możliwości jakichś restrykcji ze strony władz budowlanych. Budynki stawiano, wykorzystując dostępne lub „możliwe do zdobycia” materiały budowlane, takie jak: cegła ceramiczna, pustaki gazobetonowe, cegła sylikatowa, bloczki silikatowe oraz bloczki betonowe na podmurówki. Z powodu braku na rynku drobnowymiarowych materiałów stropowych stropy żelbetowe wylewano przeważnie na budowach.

Okres ten w sposób zasadniczy i spektakularny zmienił dotychczasowy wizerunek polskiej wsi – na zdecydowanie gorszy (zdaniem piszącego te słowa). Wynikało to również z doboru materiałów budowlanych, na który niestety nie mieli wpływu ani projektant, ani inwestor. W tym czasie (silne ograniczenia asortymentu materiałów budowlanych) na rynku materiały

⁷ Uchwała nr 81 Rady Ministrów z dnia 15 marca 1957 r. w sprawie pomocy państwa dla budownictwa mieszkaniowego ze środków własnych ludności. Monitor Polski z dnia 25 marca 1957 r. nr 22, poz. 157 paragraf 2.3.1 obowiązujący metraż 110 m², paragraf 3.1.1/ 140 m² w sytuacji pozwolenia na gabinet lekarski lub pracownię.

⁸ Autorka artykułu od szeregu lat prowadzi badania na temat kształtów i konstrukcji dachów głównie w województwie małopolskim.

budowlane były bowiem „zdobywane”. Ich zakup uzależniony był często od łutu szczęścia, skomplikowanych zabiegów „po znajomości” czy rzadziej przypadku. Toteż wartości techniczno-estetyczne tych budynków były mierne. Skala piętrzących się w górę budynków wsi polskiej stała się obca i negatywnie konkurencyjna dla krajobrazów kulturowych.

Okres stanu wojennego lat 80. XX w. wprawdzie zahamował tempo przeobrażania się wsi, ale też w tym czasie miały miejsce inne niekontrolowane procesy przestrzenno-architektoniczne. Zapoczątkowany został proces zmiany dotychczasowej struktury zawodowej ludności, stosunków społecznych na wsiach i coraz częstsze stało się odchodzenie ludności wiejskiej od prac związanych z uprawami rolniczymi. Na terenach wiejskich likwidowano zabudowę zagrodową, a preferowano budynki jednorodzinne.

Jednak w tym samym czasie stanu wojennego i po nim odnotować trzeba znaczące osiągnięcia co do wykrystalizowania się dobrych zasad budownictwa wiejskiego na terenach chronionych Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych⁹.

6. Budownictwo wiejskie po roku 1990

Od 1990 roku następują w Polsce zmiany, które radykalnie zrywają z dotychczasową praktyką. Zapisy dla inwestorów i projektantów w wydawanych Warunkach Zabudowy i Zagospodarowania Terenu (tam gdzie jeszcze nie ma zatwierdzonych planów zagospodarowania przestrzennego) określają jednoznacznie parametry budynków, kąty nachylenia i rodzaje dachów, materiały wykończeniowe i zalecaną kolorystykę. Jest to ogromne osiągnięcie w tym zakresie. Jednak zderzenie teorii z praktyką pokazuje pewne luki, które niewątpliwie trzeba będzie precyzyjnie wypełnić w celu uniknięcia nieprzewidzianych wcześniej sytuacji i precedensów.

Dzięki nieograniczonemu dziś dostępowi do najnowszych materiałów i technologii w budownictwie jednorodztynnym nieustannie jątrzący się w okresie powojennym problem został zlikwidowany. Po otwarciu granic i wzmożonej mobilności osób coraz powszechniej znane stają się inne niż stosowane dotąd w Polsce rozwiązania architektoniczno-budowlane. Okres pierwszych lat po roku dziewięćdziesiątym charakteryzował się entuzjazmem manifestującym się również nowymi pomysłami w budownictwie wiejskim. Spontanicznie starano się

⁹ Pionierskimi przedsięwzięciami były liczne prace i interwencje z inicjatywy Zarządu Jurajskich Parków Krajobrazowych (ZZJPK) w Krakowie, przy merytorycznym wsparciu świata nauki. Staraniem profesora Janusza Bogdanowskiego, dr hab. inż. arch. Marii Łuczyńskiej-Bruzdowej, dr. inż. arch. Wojciecha Kosińskiego oraz dr. inż. arch. Zbigniewa Myczkowskiego i wielu innych osób doprowadzono do wydania od 1986 r. katalogów (w kilku tomach) z projektami architektonicznymi do powszechnego stosowania na terenach ZJPK. Jak się ocenia, było to wówczas jedyne tego typu opracowanie w skali kraju. Osiągnięciem bez precedensu było Zarządzenie nr 14/84 z dnia 23 XI 1984 r. Dyrektora Wydziału Planowania Przestrzennego, Urbanistyki, Architektury i Nadzoru Budowlanego Urzędu Miasta Krakowa dr. inż. arch. Zbigniewa Zuziaka w sprawie *Wytucznych dla kształtowania formy architektonicznej nowych obiektów indywidualnego budownictwa jednorodztynnego i zagrodowego na obszarze województwa miejskiego krakowskiego*. Zarządzenie to zapoczątkowało nowy proces w budownictwie wiejskim na terenie województwa. Ogromnym osiągnięciem w wypadku krajobrazów o unikatowych walorach krajobrazowych było wprowadzenie dotyczących projektantów zaleceń twórczego nawiązywania do form rodzimych. Wymogiem obligatoryjnym było projektowanie budynków z dachami w odpowiednich kształtach i proporcjach. Wprowadzono zasady określające maksymalne wysokości obiektów, ich proporcje, stosowanie materiałów (np. rodzimych: kamienia, drewna itp.).

rekompensować sobie wszystko to, co było powodem różnego rodzaju frustracji. Jednak te pierwsze reakcje społeczeństwa często stały w sprzeczności ze strategiczną wizją dobra wspólnego, którą jest ochrona ziemi, ochrona środowiska przyrodniczego i wszechstronnie rozumianego ładu przestrzennego.

W związku z brakiem planów zagospodarowania przestrzennego posługiwano się przez wiele lat przede wszystkim WZiZT (Warunkami Zabudowy i Zagospodarowania Terenu). Ten sposób wydawania pozwoleń budowlanych z konieczności był mało precyzyjny. W efekcie postępowało rozproszenie zabudowy, pociągające ogromne dodatkowe koszty infrastruktury technicznej.

Generalnie można zauważyć, że w wielu aktualnie zatwierdzonych planach zagospodarowania przestrzennego w sposób nieuzasadniony zarezerwowano pod nową zabudowę za dużo przestrzeni w stosunku do liczby mieszkańców określonych miejscowości. Taka sytuacja, będzie sprzyjała postępującemu rozproszeniu zabudowy z konsekwencjami ekonomicznymi, związanymi z zabezpieczaniem dla niej infrastruktury technicznej. Ze względów głównie estetycznych dla budownictwa jednorodzinnego wiejskiego ograniczono wysokości budynków, mierząc od podłoża do kalenicy budynku. Wyznaczono kąty nachylenia dachów, określono rodzaje stosowanych materiałów wykończeniowych oraz kolorystyki dla zespołów budynków itp. Pomimo tych zabiegów w praktyce już pojawiają się różnego rodzaju precedensy. W celu zobrazowania tego zagadnienia na zasadzie wybiórczej wybrano przykład planu z Gminy Krościenko¹⁰. Przykładowo można tam budować sąsiadujące w stosunku do siebie obiekty, ale każdy z innym nachyleniem połaci dachu. Jeżeli dodatkowo wprowadzi się w zabudowę z dachami dwuspadowymi obiekty z dachami wielospadowymi, wówczas można sobie wyobrazić ogromną liczbę przeciwstawnych zestawień, prowadzących w konsekwencji do dysharmonii. Ta dysharmonia może być dodatkowo spotęgowana np. różną kolorystyką ścian, użytymi materiałami wykończeniowymi, rodzajami pokryć dachowych itd.¹¹ Takie zestawienia budynków w przestrzeni wiejskiej niestety często występują w praktyce.

7. Podsumowanie

Wybrane tu z okresu ostatnich 70 lat zagadnienia budownictwa wiejskiego pokazują, że planowanie i architektura na dziesiątki lat pozostawiają w przestrzeni i środowisku silne i trwałe ślady. Zaznaczyła się w tym czasie niewątpliwa tendencja żywiołowości i przypadkowości w mieszkaniowym budownictwie wiejskim, a także ujawniło się szybkie odchodzenie od wszelkiej tradycji miejscowej (i nie tylko) na rzecz swoistej w niektórych okresach eklektyki, bezguścia i kosmopolityzmu form architektonicznych. Sugeruje to jako przyczynę w pierwszym rzędzie czynniki (poglądy, domniemanie, doktryny) ideologiczne i polityczne, obiektywne transformacje ustrojowe, a potem także błędy zaniechań, brak profesjonalizmu, niefrasobli-

¹⁰ Zapis Uchwały nr XXXVII/269/10 Rady Gminy Krościenko nad Dunajcem. W punkcie 2 tej ustawy czytamy m.in.: „dachy budynków jako dwuspadowe, symetryczne, o kącie nachylenia 35° do 45° stałym na całej długości połaci z dopuszczeniem dachów wielospadowych”.

¹¹ Przed takimi sytuacjami przestrzegał Juliusz Żurawski w książce *O budowie formy architektonicznej*, Arkady, Warszawa 1962, s. 17. Pisał on m.in.: „Gdy zagramy jakąś melodię tak, że powiększmy przerwy między poszczególnymi tonami stokrotnie lub będziemy według nut uderzać w klawisze fortepianu w przerwach godzinnych, to mimo doskonałej znajomości melodii i najlepszego wysiłku nie będziemy w stanie połączyć porożywanych dźwięków w całość (...)”.

wość decydentów i błędy systemowo-prawne. Najważniejszym efektem negatywnych zjawisk jest nieład przestrzenny na polskiej wsi (entropia), pociągający za sobą różne i wysokie koszty infrastrukturalne – tak techniczne, jak i kulturowe czy kulturalne. Z natury rzeczy będą one trwać długo zarówno w czasie, jak i w przestrzeni, stając się obiektywnym hamulcem rozwojowym. Sytuacja taka skłania do ważnych pytań o strategię rozwoju kraju i jej uwarunkowania przestrzenne, o kondycję planowania przestrzennego i jego decyzyjność – jako narzędzia w rękach władz nie tylko lokalnych (samorządowych), lecz także krajowych.

Sytuację poprawić może, jak się wydaje, jedynie przyjęcie holistycznego paradygmatu myślenia o architekturze i planowaniu przestrzennym – z jednoczesnym interdyscyplinarnym traktowaniem tych problemów. Nade wszystko wszakże towarzyszyć temu musi mądra wola polityczna świadomego wprowadzania w życie odpowiedniego prawa i kształcenia wysoce kompetentnych kadr ludzkich wykonujących prace planistyczno-architektoniczne oraz podejmujących w tym zakresie decyzje polityczne, gospodarcze i społeczne.

III. 1. Living houses from the end of XIXth century and Beginning of XXth century, village Sułoszowa

II. 1. Budynki mieszkalne z końca XIX i początku XX wieku, wieś Sułoszowa

III. 2. Characteristic buildings from period
1945–1950

II. 2. Charakterystyczne budynki z lat
1945–1950

III. 3. Buildings from period 1950–1960

II. 3. Budynki z lat 1950–1960

III. 4. Characteristic examples of buildings from period 1960–1970

II. 4. Charakterystyczne przykłady budownictwa z lat 1960–1970

III. 5. Process of wood building replacement to brick, village Sułoszowa

II. 5. Proces wymiany budynków drewnianych na murowane, wieś Sułoszowa

III. 6. Buildings from period 1970–1980

II. 6. Budynki z lat 1970–1980

III. 7. Buildings from period 1980s

II. 7. Budynki z lat 80. XX w.

III. 8. Characteristic example of buildings after year 2000

II. 8. Charakterystyczny przykład zabudowy po roku 2000

References/Literatura

- [1] Czajkowski J., *Dom drewniany w Polsce. Tysiąc lat historii*, Kraków 2011.
- [2] Ciołek G., *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1, Kraków 1984, 144–163.
- [3] Tłoczek I., *Chałupy polskie*, Warszawa 1958.
- [4] *Polski Atlas Etnograficzny*, Z. I–IV, Wrocław–Warszawa 1964–1972.
- [5] Pokropek M., *Budownictwo ludowe w Polsce*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.
- [6] Tłoczek I., *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, PAN, Warszawa 1985.
- [7] Reinfuss R., *Orawski dom z wyżką*, „Polska Sztuka Ludowa”, Kraków 1950.
- [8] Matlakowski Wł., *Budownictwo ludowe na Podhalu*, Wydział Wydawniczego Stowarzyszenia Bratniej Pomocy Studentów Wydziału Politechniki A.G. w Krakowie, Kraków 1948.
- [9] Chowaniec M., *Zarys rozwoju budownictwa zagrodowego w Polsce*, Politechnika Krakowska, Zeszyt Naukowy nr 8, Kraków 1967.
- [10] Chowaniec M., *Kierunki rozwoju form przestrzennych osadnictwa wiejskiego w Polsce*, Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej Nr 11, Kraków 1963.
- [11] Tworkowski St., *Piaseczno – wieś doświadczalna*, Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego, Międzyuczelniany Zakład Podstawowych Problemów Architektury, Urbanistyki i Budownictwa [Ministry of Higher Education, Intercollegiate Department of Fundamental Architecture, Urban Planning and Construction], Materiały i Studia, Seria III, Zagadnienia Przebudowy Wsi, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966.
- [12] Mełges M., *Dachy w budynkach mieszkalnych jako główne wyróżniki przynależności regionalnej*, [w:] *Architektura ziem górskich wczoraj – dziś – jutro*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa Instytutu Architektury i Urbanistyki Podhalańskiej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Targu 12–13 grudnia 2008 r., Nowy Targ 2011.
- [13] Żurawski J., *O budowie formy architektonicznej*, Arkady, Warszawa 1962.
- [14] Rusiński W., *Rozwój gospodarczy ziem polskich*, Książka i Wiedza, Warszawa 1963.